

„KELETEN A HELYZET VÁLTOZATLAN” – A KAUKÁZUSONTÚLI TÉRSÉGBEN FOLYTATOTT
HADMŰVELETEK (III. RÉSZ): AZ 1917-ES ÉV

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem
Történettudományi Intézet
Ókortörténeti, Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék
Miskolc-Egyetemváros 3515

Az előzmények I.: az 1915–1916-os év

A Kaukázusontúli térségben az 1914/1915-ös év fordulóján elszenvedett katasztrófális török vereséget (a „sarikamişi tragédiát”¹) követően is elkeseredett harcok dúltak. Kisebb-nagyobb támadások, majd ellentámadások sora követte egymást. Az 1916 elején indított nagy orosz offenzívát azután a kaukázusi fronton küzdő Harmadik Oszmán Hadsereg erői már csak a jelentős közlekedési csomópontnak is számító, erődített északkelet-anatóliai nagyváros, Erzurum elvesztését követően tudták megállítani. Pontosabban csak azt követően, hogy áprilisban elvesztették Trabzont, júliusban pedig Erzincant. A visszafoglalásukra indított török ellentámadás sikertelen maradt² – annak ellenére, hogy az oszmán hadsereg hadosztályainak felét kötötte le ekkor a kaukázusi fronton vívott harc. (1916 nyarán az oszmán hadsereg ötvenkét hadosztályából huszonhat küzdött Kelet-Anatóliában.³) Ezután a zömmel magashegységi terepen húzódó frontvonal megmerevedett. Az 1916-os év őszétől a kaukázusi fronton kezdetét vette az orosz–török fegyverszünetig tartó állóháború.

Az előzmények II.: az 1916-os év ősze és tele a kaukázusi fronton, és a front mögött. (A török és a kurd lakosság helyzete az orosz csapatoktól megszállt Kelet-Anatóliában)

1916 októberétől⁴ újra viszonylagos nyugalom uralkodott a kaukázusi arcvonalon. Nyári ellentámadásuk kudarcra után az itt bevetett török csapatok erögyűjtésre kényszerültek. A térségben kezdettől fogva küzdő Harmadik Oszmán Hadsereg, valamint a támogatására küldött Második Oszmán Hadsereg harcos és ellátó állománya ekkorra már 344 000 emberből állt. A két oszmán hadsereg tüzerejét 346 löveg és 294 géppuska adta, mobilitásukat pedig 110 000 igásállat volt hivatva biztosítani.⁵

A Kaukázusontúli fronton állomásozó orosz erők sem voltak abban a helyzetben, hogy újabb támadást indítsanak. Utánpótlási vonalaik jelentős mértékben meghosszabbodtak. Nehézségeiket tovább fokozta, hogy a megszállt török területeken állomásozó cári csapatok csak a térség szegényes infrastruktúrájára támaszkodhattak.⁶ A Kelet-Anatóliában szemben álló orosz és török hadsereg között ezért hosszú ideig nem voltak nagyobb szabású harcselekmények.

¹ A török hadvezetés – közelebbről az oszmán államot akkor irányító „triumvirátus” meghatározó személyisége, Ever pasa – 1914 decemberében indította meg nagy téli támadó hadműveletét, a Harmadik Oszmán Hadsereg hadra fogható erőinek szinte teljes megsemmisülésével végződő, 1914. december 22. és 1915. január 17. között megvívott sarikamişi csatát. (L. ehhez az itt lentebb, a *Műhely* c. rovatban közölt cikkemet: „Halál a hóban” – Egy kudarcba fulladt török támadó hadművelet a Kaukázusontúli térségben a 1914–1915-ös év telén: a Sarikamişi csata.) A veszteség valós mértékét mutatja, hogy a ma élő törökök körében is sarikamişi tragédia (*Sarikamiş faciası*) néven örizte meg ezt a – döntőnek szánt, ám elesettek és megfagyottak, vagy sebeikbe és a [kiütéses] tifuszbá belehalt tízezrek halálát eredményező – csatát a kollektív emlékezet.

² Aprólékos részletességgel mindezekhez l. külön. Allen–Muratoff 1953: 249 skk.; 293 skk. és 331–429 skk. Néhány további munkára a későbbiek során utalok.

³ Allen–Muratoff 1953: 439.

⁴ Az 1916-os év késő téli és kora tavaszi, majd nyári harcai után a Harmadik Oszmán Hadsereg szinte végzetesen meggyengült. Olyan mértékben elveszítette harcos állományát, hogy az év őszétől korábbi hadtesteit hadosztályokba, hadosztályait ezredekké, az ezredeket pedig zászlóaljakká kellett szervezni. Utóbb így H. W. Neulen: *Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, München 2002: 2. Auflage; a továbbiakban Neulen 2002²: 54. Jelentősek voltak a Kaukázusi fronton a Harmadik Oszmán Hadsereggel együtt küzdő Második Oszmán Hadsereg veszteségei is. Ez utóbbi magasabb egység az 1916-os év szeptemberének végén már csak kb. 60 000 (küzdőképes) katonából állt. Részletesen l. ehhez Allen–Muratoff 1953: 428.

⁵ Larcher 1926: 411 és Reichmann 2009: 166.

⁶ Guse 1940: 91.

*

Kelet-Anatólia egy jelentős része már 1916 tavaszán elveszett az oszmán hatalom számára. Az 1916-os év őszére a kényszerűen feladott terület nagysága tovább növekedett. Az orosz csapatok most már 250–350 kilométer mélységben hatoltak be a török államterületre, kulcsfontosságú városokat foglaltak el, és csaknem egészében fennhatóságuk alá vonták Török-Örményországot.⁷ Szinte csoda számba ment, hogy az alultáplált, elrongyolódott és sokszor hiányos ruházattal ellátott, többnyire rosszul vezetett oszmán erők mégis fel tudták tartóztatni a túlerőben levő orosz csapatokat.⁸

A harcok a polgári lakosságot is keményen sújtották. Falvak sora semmisült meg, a térség muszlim lakossága pedig tömegesen menekült el az előre nyomuló orosz csapatok elől.⁹ Az oroszok, de főként a velük érkező örmény önkéntesek most véres bosszút álltak a helyben maradt kelet-anatóliai török és kurd falusi lakosságon az előző évben százezer számra lemészárolt örményekért és a pontoszi görögökért.¹⁰ Különösen felszította az orosz csapatokkal érkező örmény önkéntesek bosszúvágyát, amikor megtalálták az előző év

nyarán végrehajtott kényszer-áttelepítések során történt tömeggyilkosságok nyomait: a törököktől és a kurdoktól legyilkolt örmények tömegsírait.¹¹

**

Ahogy korábban a térségben nagy számban élő örményeket, most Kelet-Anatólia török és kurd lakosságát sújtotta az erőszak megannyi formája, ide értve a muszlimok által lakott falvakban élők tömeges elűzését és az előre eltervelt tömeggyilkosságokat is.¹² A megtorlás címén elkövetett kegyetlenségeket csak az orosz megszállás alá került területek gyors visszafoglalása tudta volna megakadályozni. A kaukázusi török csapatoknak azonban erre már nem volt ereje.

Az 1916–1917-es év telén a kelet-anatóliai (kaukázusi) fronton harcoló két török hadsereg állományában kevés volt az ember. A védelemhez is kevés, nemhogy a támadáshoz. Akadozott, vagy sokszor hosszabb időre elmaradt az utánpótlás is. A málhás állatok és a tevék jórészt amúgy is

⁷ Neulen 2002: 54.

⁸ Neulen 2002: 54, sk: "[...] die unteremährten, schlecht gekleideten und mangelhaft geführten *türkische Soldaten hatten das Wunder vollbracht*, einen überlegenen Feind schließlich doch aufzuhalten" (a kiemelés tőlem – Sz. G.). A Kelet-Anatóliában harcoló oszmán erők a cári hadsereg 250 000 katonáját költötték le: vö. Neulen 2002: 55.

⁹ Allen–Muratoff 1953: 437 sk.

¹⁰ Az 1914–1915. évi téli török offenzíva kiindulópontjával szolgáló Erzurumot 1916. február 16-án foglalták el a cári csapatok. Az orosz előrenyomulástól fenyegetett területekről, az Erzincan irányába visszavonuló oszmán csapatok nyomában tömegesen (egy millió főt meghaladó nagyságrendben) menekültek el városaikból és falvaikból a muszlimok. A helyben maradt, vagy menekülni képtelen török és kurd lakosság jelentős része az örmények lemészárlására válaszként szánt tömeges megtorlás áldozata lett. Rövid összegzésben l. ehhez Shaw–Shaw 2002: 322 sk. – Később azután, azt követően, hogy a kaukázusi oszmán erők visszafoglalták Erzurumot (1918. március 12-én), a Kelet felé előre nyomuló törökök Erzurum térségében számos olyan falut találtak, amelynek muszlim lakosságát vagy az orosz alakulatok katonái ölték meg (zömmel 1916 telén), vagy később (1918 márciusában) mészárolták le a visszavonulásra kényszerült örmény "nemzeti" alakulatok. Vö. Erickson 2001: 183 és 205 (= a 183. oldal 8. sz. jegyzete).

¹¹ Bitlis 1915. március 1-jén történt elfoglalását követően ezt írja egy (itt angol fordításban közölt) orosz hadijelentés, az előző év júniusára visszatekintve: „Bitlis had been an important Armenian centre, but there were few of the oppressed race left to welcome their liberators, the Turks and Kurds, under Djevdet Pasha, having massacred some 15,000 of them in the previous June.” In: Primary Documents – Nikolai Yudenich on the Russian Capture

of Erzurum, 16 February 1916. In: http://www.firstworldwar.com/source/erzurum_yudenich.htm.

– Dzsevet bej (Enver pasa sógora, és Moszul korábbi kormányzójának, Tahir pasának a fia) a jelentős örmény kisebbséggel bíró Vani vilajet kormányzója (válíja) volt. Őt terheli a legfőbb felelősség a Van-tartományban (Vilajet) élő örmények tömeges lemészárlásáért: vö. Kévorkian 2011: 321.

¹² Az Orosz–Örményországban élő és a kitelepítés elől orosz területre menekült kelet-anatóliai örmények (lentebb hivatkozott forrásunkban: native Armenians), valamint a cári hadsereg szökevényei az 1915–1916-os év során rémtettek sorát követték el a muszlim lakosságú falvak lakóival szemben. Ezekről azonban a török közvélemény, ahogy a német és az osztrák lapok olvasói is, csak 1918 februárja után szerzett ténylegesen is tudomást. Azt követően, hogy az oszmán hadsereg visszafoglalta az oroszoktól addig megszállva tartott kelet-anatóliai területeket. A török sajtóközlések falvak felégetéséről, a nők megerőszkolásáról, sőt több falu esetében a teljes lakosság lemészárlásáról írtak. És írtak arról is, hogy valószínűleg hamarosan ismertté válik a rémtettek további sora is, amelyet az örmények – és a cári hadsereg dezertőrjei – a muszlim lakossággal szemben elkövetettek. Vö. ehhez Ihrig 2016: 183 sk (az örményektől elkövetett atrocitásokról hírt adó török sajtóközlések összegzése).

– [2] Bár kisebb arányokban, de mindez egyszer megtörtént már: a Harmadik Oszmán Hadsereg összeomlását követően, az 1914–1915. év telén. A cári hadsereggel együtt előrenyomuló örmény zászlóaljok már ekkor is megannyi súlyos atrocitást követtek el a muszlimoktól lakott falvak lakóival szemben, tömeges menekülésre készítve ezzel az orosz ellentámadás sávjában élő törököket és kurdokat. – L. ehhez Guse 1925: 612–615.

hiányoztak, vagy ha voltak, nem tudtak haladni a nagy havazások után járhatatlanná, illetve felismerhetetlenné vált magashegységi ösvényeken és utakon.

Az utánpótlás hiányában a katonák szegényesen táplálkoztak, vagy gyakorta éheztek is. Egy ott harcoló német tüzérszt szerint az emberek, ha jól ment, naponta egy maréknyi árpát kaptak, és az elhullott állatok húásával javították fel étkezésüket. Ám rendszeresen még ez sem jutott.¹³ Ráadásul éjjel, a védőállásokban, szinte elviselhetetlen volt a hideg. A tél beálltával azután minden még rosszabbra fordult.

Az 1916–1917-es év tele a kaukázusi fronton

Az 1916–1917-es évben korán köszöntött be a tél, és különösen kemény volt.¹⁴ A kaukázusi fronton szolgáló török katonák már csak ezért is mérhetetlen szenvedéseket éltek át.

Ahogy a fentebb említett német tüzérszt, az oszmán hadsereg főhadnagyi rendfokozatát viselő Max Winkler írja, a frontvonalban lévő török katonák „kabát nélkül, sokszor mezítláb feküdtek a havon, gyakorta csak elrongyolódott nyári öltözetükben. [...] A jég borította fedezékekben sem tűzük, sem élmük nem volt. Egyikük sem élte túl a januári hónapot.”¹⁵ Honfitársa, a bajor hadseregben őrnagyi, az oszmán haderőn belül alezrederesi rendfokozatot viselő Ludwig Schraudenbach is megerősítette Winkler tapasztalatait. A Harmadik Oszmán Hadsereg III. hadtestének részét alkotó 17. gyaloghadosztály parancsnokaként szolgáló Schraudenbach hasonló képet fest a lerongyolódott és az ellátmányt

többnyire nélkülöző török katonákról, akik mezítláb vagy elhullott állatok bőrébe takart lábbal látták el szolgálatukat, emberhez méltatlan körülmények között.¹⁶

*

A nagy, vagy sokszor rendkívüli hidegben, szegényes étellel és olykor étel nélkül ellátott frontszolgálat körülményei valóban emberhez méltatlanok voltak. Az oszmán hadsereg alezredese, a fentebb említett Ludwig Schraudenbach hadosztályparancsnok pontosan egy hónapig bírta. 1916 decemberében Schraudenbach annyira megbetegedett, hogy kórházi ápolásra szorult, majd hosszabb betegszabadságra kellett mennie. Csak 1917 áprilisában térhetett vissza egysége élére, ekkor már Mezopotámiába.¹⁷

**

A január–februári hónap azután még inkább kemény volt a Kis-Kaukázus hegyei között. Keményebb, mint az előző két év telén.¹⁸

A napokig tartó, szüntelen havazást még el lehetett viselni. Am a hirtelen végbement, és szélsőségesen nagy hőmérséklet-csökkenés során, vagy tartósan nagy hideg idején, már tömegesen fagytak meg a védőállásokban a katonák, vagy szereztek később halált okozó fagysérülést. Halálhoz vezetett a tartós éhezés is.

Nemcsak az emberek éheztek, de erre kényszerültek az igásállatok is. A lövegek vontatására használt lovak fele, vagy közel a fele, takarmány híján elpusztult.¹⁹

¹³ Winkler 1966: 29–41; 35 sk.: „Az egyetlen megközelítési útvonal már a novemberi esős napokban járhatatlanná vált – így emlékezik vissza az 1916–1917-es év telére Max Winkler, aki akkoriban az oszmán hadsereg főhadnagyi rendfokozatát viselte. Az összeköttetés ezen a szakaszon összeomlott, s ez kiszolgáltatta az éhezésnek a csapatokat. A gyalogságnál kezdetét vette a katasztrófa. Az állatok fakérget vagy semmit sem ettek, és elpusztultak. Az emberek, ha jól ment, naponta egy maréknyi árpához jutottak. Az elhullott állatok teteméből ettek, és a kikaparták a még a jobb időkből származó lótrágyából a gyéren található magvakat. Végül éhségödémába estek, és lassan elsovadtak”. („Schon mit den ersten Regentagen im November wurde die einzige Zufahrtsstraße grundlos, die Etappe brach zusammen; die Truppen waren dem Hunger preisgegeben. Bei der Infanterie ging die Katastrophe an. Die Tiere hatten Baumrinde zu fressen oder nichts und gingen ein. Die Menschen bekamen, wenn es gut ging, täglich eine handvoll Gerste, fingen an, Tierkadaver anzunagen, scharrten aus dem Pferdekot, der noch aus besseren Zeiten stammte, die spärlichen Körner heraus – schließlich verfielen sie dem Hungertyphus und siechten hin.“)

¹⁴ Allen–Muratoff 1953: 436; vö. 437. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff 1953: 436–441 (Book IV; Chapter XXXIX: *The Winter of 1916–17*).

¹⁵ Winkler 1966: 29–41; 36.: „Die Leute lagen ohne Mantel, oft barfuß, oft nur in zerrissenen Sommerkleidern, vorn an der Front, in vereisten Unterständen, ohne Feuerung, ohne Nahrung. Sie alle haben den Januar nicht überlebt.“

¹⁶ Schraudenbach 1925: 191.: „Nackte Füße waren die Regel, oder ein Stück Haut eines gefallenen Tieres, mit Riemen oder Schur um die Füße geschnürt. Von den Hosen hingen Fransen und Fetzen, und durch die Löcher sah die Haut; Unterhosen, Hemden – eine Seltenheit!“ etc. („Többnyire mezítláb voltak, vagy egy elhullott állatból származó, szíjjal vagy madzaggal oda erősített bőrdarabba burkolták a lábukat. A nadrágiukból rojtok és rongyok lógtak, és a lyukakon át kilátszott a bőrtük. Az also nadrág vagy az ing – ritkaság számba ment!“)

¹⁷ Újabban l. ehhez Unger 2003: 114 sk; vö. Reichmann 2009: 167.

¹⁸ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff 1953: 436–441 (Book IV; Chapter XXXIX: *The Winter of 1916–17*).

¹⁹ Allen–Muratoff 1953: 436.

Az 1916–1917-es év telén a Második Oszmán Hadsereg állományából hozzávetőlegesen 60 000 katona halt meg részben fagyszerülés, részben pedig a tartós éhezés miatt.²⁰ Sokak pusztulását a járványok okozták, főként a tífusz.²¹ Az orosz hadsereg 1916–1917 telén, hasonló okokból elszenvedett vesztesége 100 000 főre tehető.²²

Betegség vagy éhhalál, jobb esetben a harcok során szerzett sebesülés, de leginkább fagyhalál várt a kaukázusi fronton küzdő oszmán alakulatok katonáira. Ezért kiemelkedően nagy volt a dezertőrök száma, ahogy az volt már korábban is.²³

1917 márciusára, amikor Kelet-Anatólia hegyei között beköszöntött a tavasz, a Második Oszmán Hadsereg hat hadosztályának harcos állományában alig 30 000 katona maradt.²⁴ A harcok egyik résztvevője, a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökeként szolgáló Felix Guse „csak 20 000 főre teszi a Második Oszmán Hadsereg kötelékében megmaradt, még harc képes katonák számát. Ugyancsak Guse szerint saját magasabb egységének, a Harmadik Oszmán Hadseregnek is csak szigorú kényszerintézkedések sorával sikerült elkerülnie a már elviselhetetlenül nagy embervesztését.”²⁵

Az 1916–1917-es év telét a törökök azzal töltötték, hogy újjászervezték a kaukázusi fronton harcoló csapataikat. A gyakorta hóviharakkal és kemény fagyokkal párosuló zord időjárás ezen a télen szinte lehetetlenné tette a szemben álló felek számára, hogy jelentősebb harccselekményeket folytassanak.²⁶ A tomboló hóvihárban vagy a rendkívüli hidegben ritkán fordultak elő még a járőrök közötti összecsapások is.²⁷ A harc folytatásához csak az 1917-es év tavaszának beköszöntével érkezett el az idő.

A Kaukázusontúli térségben folytatott hadműveletek III: az 1917-es év

A kényszerű szünet után, amelyet az 1916–1917-es év telének különösen zord időjárása okozott, jelentősebb harccselekményekre csak 1917-es év tavaszától kerülhetett volna sor a kaukázusi fronton. A dolgok végül más fordulatot vettek, a várt orosz támadás elmaradt. Mindez az Oroszországban az 1917-es év során végbe ment két nagy belpolitikai fordulat következménye volt. Az első, a Februári Forradalom hatására az orosz erőket az európai hadszíntérre koncentrálták.²⁸ A második nagy belpolitikai fordulat, az Októberi Forradalom pedig azt eredményezte, hogy 1917 decemberének közepén az Oszmán Birodalom és a csak nemrég létrejött Szovjetországnak fegyverszünetet kötött.

Ahogy többen is megjegyezték, 1917 tavaszán csak a cári hatalom megdöntéséhez vezető Februári Forradalom mentette meg a török hadsereget a teljes vereségtől a kaukázusi fronton.²⁹ Beköszöntött a tavasz, ám sem ekkor, sem pedig az ezt követő közel egy és egy negyed év során, a szemben álló felek egyike sem indított Kelet-Kis-Ázsiában jelentősebb támadást.

Az oroszok többnyire a hazájukban történt politikai változásokkal voltak elfoglalva, melyekről heves vitákat folytattak. A bolsevikok földosztás akartak, és azonnali békekötést követeltek. „Annexió és jóvátétel nélkül” akarták befejezni az „imperialista háborút”. Az egyszerű katonákban azután mind gyakrabban merült fel a kérdés: mi keresni valójuk is van Kelet-Anatóliában.³⁰

A törökök a viszonylagos fegyvernyugvást arra használták fel, hogy lehetőség szerint pótolják a Második és a Harmadik Oszmán Hadsereg az 1916-os év harcai során elszenvedett, súlyos veszteségeit.³¹

²⁰ Vö. Liman von Sanders 1920: 199 sk. Újabbán l. küln. ehhez Neulen 2002²: 55.

²¹ A Második Oszmán Hadsereg emberállományát sújtó járványok közül leggyakrabban a (kiütéses) tífusz fordult elő. Allen–Muratoff 1953: 438. o. 3. sz. jegyzet; vö. még Rogan 2015: 160.

²² Ezt a számadatot közli Larcher 1926: 410.

²³ A szolgálati helyét a végleges távozás szándékával elhagyó katonák nagy száma is jól mutatta a helyzetük kilátástalanságát. Egy későbbi közlés szerint 1916 kora őszen csak a Harmadik Oszmán Hadsereg területén ekkor hozzávetőlegesen 50 000 dezertőr tartózkodott. Allen–Muratoff 1953: 436. Ezeknek, az itt szerzte kőszáló szőkevény katonáknak a száma egy ismert amerikai hadtörténész szerint meghaladta a Harmadik Oszmán Hadsereg még megmaradt erejét: Erickson 2001: 135. Egyetlen nyári hónapban, az 1916-os év augusztus hónapjának során, 13000 szőkevényt tartóztattak le. Ezeket azután, egy

nyilvánvalóan általános megkegyelmezési eljárás keretében, visszairányították a frontra. Részletesebben l. ehhez Guse 1940: 95; vö. Reichmann 2009: 166.

²⁴ Ezt a számadatot közli Allen–Muratoff 1953: 438.

²⁵ Guse, Kaukásusfront 1940: 92 sk.

²⁶ Egy, már jóval a harcok lezáródását követően megfogalmazott állítás szerint 1916–1917 telén, a kaukázusi fronton, a szemben álló felek semmilyen harctevékenységet sem folytattak. Allen–Muratoff 1953: 436: „fighting ceased everywhere”.

²⁷ Allen–Muratoff 1953: 436.

²⁸ Az utolsó nagy orosz támadásra a Nyugati fronton került sor – Galícia, ill. Bukovina területén; 1917. július 1-je és július 19. között. Ez volt az ún. Kerenszkij-offenzíva.

²⁹ Allen–Muratoff 1953: 438., ill. 438. o. 4. sz. jegyzet; továbbá i.m. 439. Hasonlóképpen később Rogan 2015: 355 sk.

³⁰ Legutóbb Rogan 2015: 355.

³¹ Részletesebben l. ehhez Neulen 2002: 58 sk.

Az 1916. év meglehetősen tragikus eseményeket hozott a Kelet-Anatóliában küzdő oszmán erők számára. A törökök elvesztették egy nagyvárost, a régi építésű erődökkel védett, jelentős közlekedési csomópontnak is számító Erzurumot, majd Trabzon a kaukázusi front ellátása szempontjából jelentős kikötőjét, valamint az ugyancsak komoly stratégiai jelentőséggel bíró Erzincant. A kaukázusi front déli szakaszán a cári csapatok Diyarbakır alatt álltak, és a város közeli eleste fenyegetett. Az élő erőben és hadianyagban elszenvedett veszteség is jelentősnek volt mondható. A Harmadik Oszmán Hadsereg komoly veszteségeket szenvedett, a Második Oszmán Hadsereget pedig az 1916. év második felére gyakorlatilag megsemmisült.³²

Az 1916–1917-es év telén mindkét hadsereget újraszervezték, és mindkét hadsereg egységes parancsnokság alá került.

A korábban igen jelentős erőt képviselő Második Oszmán Hadsereg újjászervezését követően, 1916 decemberében már csak hat gyaloghadosztályból állt.³³ A nagyobb szabású támadás indításához kedvezőbb viszonyokat biztosító tavaszi időszak beálltaig újjászervezték a Harmadik Oszmán Hadsereget is.³⁴ Harcos és ellátó állományát 1917 márciusára hozzávetőlegesen 60–70 000 katonára sikerült feltölteni.³⁵ Az újjászervezett Harmadik Oszmán Hadsereg most két hadtestből állt,³⁶ valamint a dandárrá szervezett II. lovashadosztályból. Egy hadtest alárendeltségébe három, egyenként 6000 főből álló hadosztály tartozott. Minden hadosztály 12–18 löveggel rendelkezett, köztük 150 milliméteres német és 105 milliméteres osztrák–magyar hegyi lövegekkel.³⁷

A 1917-es év várható küzdelmeivel a török erők már a Harmadik és a Második Oszmán Hadsereget egy hadseregcsoporthoz foglaló erőként néztek szembe a Kaukázusi fronton. A hadseregcsoporthoz parancsnoka a Második Oszmán Hadsereget korábban vezénylő Ahmed İzzet pasa lett.³⁸ A Második Oszmán Hadsereg felett Musztafa Kemál pasa vette át a parancsnokságot.³⁹ (A Gallipoli-félszigeten vívott védelmi harcok során kitűnt, ám addig érdemeihez mérten csak kevésbé elismert Kemál pasa az előző hónapokban a Második Oszmán Hadsereg XVI. hadtestének vezetését látta el.⁴⁰) A Harmadik Oszmán Hadsereg vezetésében nem történt változás. Itt továbbra is Mehmed Vehib pasa parancsnokolt.⁴¹

A német részvétel a Harmadik Oszmán Hadsereg vezetésében az 1917-es év közepéig minimálisra csökkent. Az ezredparancsnokokat magasabb beosztásba helyezték, és átvezényelték a Második Oszmán Hadsereghez.⁴² A Harmadik Oszmán Hadseregnél magasabb beosztásban csak Felix Guse vezérkari főnök, és Guse ugyancsak német segédtisztje maradt.⁴³

Hasonló volt a helyzet a Második Oszmán Hadsereg felső vezetésében is. A német tisztiek innen is távoztak, bár eleinte a Második Oszmán Hadsereg két hadosztályának élén is német parancsnok állt: a bajor származású Ludwig *Schraudenbach* őrnagy és az ugyancsak őrnagyi rendfokozatú porosz tiszt, Hans *Guhr*.⁴⁴ Az oszmán hadsereg alezredeseként szolgáló két német tiszt azonban csak rövid ideig látta el itteni feladatát.⁴⁵

A harcvezetés súlya és felelőssége mindinkább az itt küzdő oszmán magasabb egységek török parancsnokainak a vállára nehezedett. A kaukázusi térségben vívott, jobbára jelentéktelen harcok során az 1917-es év közepétől a Második és a Harmadik

³² Újabban Erickson 2001: 137.

³³ Vö. Erickson 2001: 137.

³⁴ A részletekhez l. Allen–Muratoff 1953: 437.

³⁵ Így Allen–Muratoff 1953: 437.

³⁶ Az I. és a II. (kaukázusi) hadtest. Az előbbi alárendeltségébe az IX; a X. és a XXXVI. gyaloghadosztály, míg az utóbbi alárendeltségébe az V; a XXXVII. gyaloghadosztály tartozott. Vö. Allen–Muratoff 1953: 437. o. 1. sz. jegyzet.

³⁷ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 437.

³⁸ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 421. és 437; Liman von Sanders 1920: 199 és 196 (a Harmadik és a Második Oszmán Hadsereg hadrendje az 1917. év kezdetén); továbbá Erickson 2001: 170 (Table 6.1: *Disposition of Turkish Forces, August 1917 [Caucasia]*).

³⁹ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 437.

⁴⁰ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 437.

⁴¹ Vehib pasa 1916. februárjának végétől 1918 júniusáig látta el a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnoki tisztét.

⁴² Az 1917-es év decemberéig, amikor is Guse addigi posztja megszűnt, mivel a Kaukázusi hadseregcsoporthoz vezérkarát feloszlatták. Miután Felix Gusét (és segédtisztjét) addigi állomáshelyéről elvezényelték, a kaukázusi fronton – egy rövid időre – egyetlen német tiszt sem maradt. Guse 1940: 102.

⁴³ Guse 1940: 102.

⁴⁴ Guse 1940: 102.

⁴⁵ A korábban a Harmadik Oszmán Hadsereg III. hadtestének részét alkotó 17. gyaloghadosztály parancsnokának tisztét ellátó Ludwig *Schraudenbach* 1916 decemberéig maradt a Kaukázusi fronton (l. ehhez fentebb a 17. sz. jegyzetet). Ami Hans *Guhr*t illeti, ő 1917 júliusában távozott onnan. Guhr akkor – négy hetes szabadságra – Németországba utazott, véglegesen pedig 1917 szeptemberének végén hagyta el, a Palesztinai frontra áthelyezett hadosztályával együtt, a Második Oszmán Hadsereget. – Részletesebben l. ehhez Guhr 1937: 138 és 157–159.

Oszmán Hadsereg vezetése is gyakorlatilag önállóan cselekedett.

Különösen kitűnt a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe tartozó II. (Kaukázusi) hadtest, amelyet – 1917. április 8-tól – Kâzim Karabekir ezredes vezetett. Karabekir már korábban jelentős érdemeket szerzett: először a Gallipoli-félszigeten,⁴⁶ majd Mezopotámiában.⁴⁷ Most elszántan harcolt az orosz reguláris erők és az örmény szabadcsapatok ellen is. Érdemei elismeréseként Karabekir, akit korábban a németek is kitüntettek, 1917 szeptemberében a szultántól dandártábornoki kinevezést kapott.

1917 szeptemberétől még a korábbi hónapokhoz képest is kisebb számban került sor Észak- és Középkélet-Anatóliában tényleges harccselekményekre. A magas hegyek között, illetve a magasban fekvő völgyekben és fennsíkokon húzódó front a Trabzon–Erzincan–Bitlis–Muş–Van városoktól alkotott vonaltól valamivel nyugatabbra megmerevedett. Az év őszétől a kelet-anatóliai fronton véglegessé vált az orosz–török fegyverszünetig tartó állóháború.

Függelék

A harc nélküli küzdelem időszaka: az 1917-es év november-december hónapjai a Kaukázusotúli fronton

⁴⁶ Gallipolinál Karabekir a Mezopotámiából átvezényelt 14. hadosztály parancsnoka volt.

⁴⁷ Karabekir itt a Hatodik Oszmán Hadsereg parancsnokává kinevezett von der Goltz pasa vezérkari főnökének tisztét töltötte be.

⁴⁸ A bolsevikoktól bevezetett új orosz naptár szerint 1917. november 7-én. Ez, mint ismeretes, már a Nyugat- és Közép-Európában használt időszámítási rendszert követte. A régi orosz naptár, az ún. Julián-naptár szerint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom néven ismert bolsevik hatalomátvétel 1917. október 25-én történt.

⁴⁹ 1917. február 10–11-én a cárok székvárosában, Pétervárott általános sztrájk tört ki, amely felkelésbe csapott át (február 25–27.). A felkelést követően új kormány alakult, Lvov herceg ideiglenes kormánya. Majd hamarosan sor került II. Miklós cár lemondására is (1917. március 15-én).

⁵⁰ L. küln. ehhez Allen–Muratoff 1953: 457; továbbá Hovannisian 1967: 15. és Erickson 2001: 180: "the Russian Army in the Caucasus »self-demobilized«."

⁵¹ Így történt ez az 1916 áprilisa óta orosz megszállás alatt álló Trabzonban, ebben a jelentős Fekete-tenger-menti ellátó- és elosztó központban is. 1917 decemberének végén Trabzonban, mielőtt kihajózták volna őket a kikötőből, a volt Kaukázusi Hadsereg rend és fegyelem nélkül lézengő katonái kifosztották a boltokat. A haza induló orosz alakulatok tagjainak már hónapok óta nem fizettek zsoldot: vö. Rogan 2015: 356. Így a hatalmától megfosztott cár egykori katonái szinte rákényszerültek a fosztogatásra, hogy a haza felé vezető úton elláthassák maguk.

1917 októberének végén, illetve az év novemberének elején⁴⁸ a bolsevikok ragadták meg, majd vették át a hatalmat Oroszországban. A bolsevikoktól megalakított új orosz kormány, a szovjet kormány azonnali tűzszünetet kért a Központi hatalmaktól. Ez a nem várt fordulat egy év haladékot adott a végsőkig kimerült, ekkorra már katonai teljesítőképessége mélypontjára jutott oszmán haderő számára.

1917 telének kezdetére a törökök valamelyest összeszedték magukat. Az ellenség azonban már nem igen akart harcolni velük. A cár lemondásával járó Februári forradalom 49 utáni időszak mind jobban demoralizálta az oszmán államterületen állomásozó orosz katonákat. Az itteni csapatokat csak gyengén élelmezték. Ezért sokan otthagyták állásaikat, és egyszerűen „hazamentek”.⁵⁰ Közben fosztogattak, sőt gyakorta gyilkoltak is.⁵¹

A fronton még megmaradt alakulatok katonái sem voltak igazán harcra képes állapotban. Már addig is számos áldozatot szedett közöttük a skorbut. Később pedig ez a helyzet csak egyre rosszabbodott.⁵²

A Kaukázusotúli térségben folytatott harcok az 1917. december 18-án, az akkor még orosz megszállás alatt álló Erzincan városában megkötött fegyverszünettel értek véget a szemben álló török és orosz erők között.⁵³

(A rablott holmi kihordása után azonban a volt Kaukázusi Hadsereg katonái többnyire felgyújtották a boltokat!) Néhány napon belül a viszonyok igencsak kaotikussá váltak. 1917. december 31-én, hogy a legalább a kikötő rendjét és épületeit megőrizhessék, Trabzon – most már csak a város kiürítését felügyelő – orosz városparancsnoka bevezette a statáriális bíraskodást. Jelentősebb eredményt azonban ezzel sem ért el. A trabzoni amerikai konzul még 1918 januárjának végén is a városban folyó „gyújtogatásról és fosztogatásról” jelent: l. Rogan 2015: 356.

– Óvatos megfogalmazásban mindezekhez l. Allen–Muratoff 1953: 459: „[...] the behaviour of disbanded Russian troops on their way home was far from exemplary”. – Akkor még szervezett erőként, jobbára így viselkedtek az 1914 augusztusának végén Kelet-Poroszországba betört orosz csapatok is.

⁵² A tavasz beköszöntével azután a frontvonalban álló orosz egységeknél, amelyek csak ritkán válhattak ruhát, és még kevesebb lehetőségük volt a tisztálkodásra, újra felütötte a fejét a tifusz is. – L. ehhez Serge 2015: 208: „The condition of the army of the Caucasus was beyond description. Whole divisions were literally decimated by typhus and scurvy, epidemics which sprang from filth and poverty.”

⁵³ Pontosabban az 1917. március 18-án megszüntetett Kaukázusi Helytartóság helyébe lépő új államigazgatási szervezet, az Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország képviselőiből álló Különleges Kaukázusotúli Bizottság és az ifjútörök kormányzat között.

A Kelet-Anatóliában küzdő (kaukázusi) oszmán hadseregcsoportot az orosz–török fegyverszüneti megállapodást követően igen hamar, még az év vége előtt feloszlatták.⁵⁴ (Ezt a palesztinai fronton elszenvedett kudarcok sora kényszerítette ki: a brit csapatok 1917. december 11-én vonultak be a közép-palesztinai térség legfontosabb központjába, a muszlimoktól is szent városnak tartott Jeruzsálembe.⁵⁵)

A Második Oszmán Hadsereg, a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe átkerült IV. hadteste kivételével, ettől kezdve – 1918. február 4-ig – teljes inaktivitásba ment át. A kaukázusi fronton csak a jelentős mértékben meggyengült Harmadik Oszmán Hadsereg maradt.⁵⁶

Felhasznált irodalom

- Allen, William Edward David–Muratoff, Paul 1953: *Caucasian Battlefields: A History of Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 2010 (1953); küln. 221–497 skk (Book IV.: *The Caucasian Campaigns of World War I, 1914–18*; Ch. XVI–XXI).
- Erickson, Edward J. 2001: *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Contributions to Military Studies; Number 201; Foreword by General Hüseyin Kivrikoğlu), Greenwood Press, Westport, Connecticut – London.⁵⁷
- Guhr, Hans 1937: *Als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina – Erlebnisse eines deutschen Staboffiziers während des Weltkrieges*, Mars-Verlag Carl Siwinna, Berlin.⁵⁸
- Guse, Felix 1940: *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Koehler & Amelang [Verlag], Leipzig.
- Hovannisian, Richard G. 1967: *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Published under

the auspices of the Near Eastern Center, University of California, Los Angeles), Berkeley–Los Angeles.

- Ihrig, Stefan 2016: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2016; küln. 139–156. (Part II. Ch. 7: "Interlude of the Gods") és 157–190 (Part II. Ch. 8: *What Germany Cold Have Know?*).
- Kévorkian, Raymond Haroutioun 2011: *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London – New York.
- Larcher, Maurice 1926: *La guerre turque dans la guerre mondiale* (par le préface de M. le maréchal d'Espérey), Étienne Chiron – Berger–Levrault [Éditeurs], Paris.
- Liman von Sanders, Otto 1920: *Fünf Jahre Türkei*, Verlag von August Scherl, Berlin.⁵⁹
- Neulen, Hans Werner 2002: *Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, Universitas [Verlag], München. Auflage, Sonderproduktion.⁶⁰
- Reichmann, Jan Christoph 2009: „Tapfere Askers” und „Feige Araber”: *Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918* (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät), Münster. [= <http://d-nb.info/999432486/34>. Utolsó hozzáférés 2018. 10. 25.]
- Rogan, Eugene 2015: *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*, Basic Books [Publishers], New York).
- Schraudenbach, Ludwig: Muharebe 1925: *Der erlebte Roman eines deutschen Führers im osmanischen Heere 1916/17*, Drei Masken Verlag, Berlin – München – Wien.
- Serge, Victor 2015: *Year One of The Russian Revolution*, Haymarket Books, Chicago, 2015.⁶¹

⁵⁴ Vö. Erickson 2001: 180. és Allen–Muratoff 1953: 459 sk.

⁵⁵ 1917. december 8-án, napszállta után kezdték meg, kivonulásukat Jeruzsálemből az oszmán csapatok. December 9-ének reggelére az utolsó török katona is elhagyta a várost.

⁵⁶ Hamarosan azonban jelentős oszmán erő jelenik meg a Kaukázusi fronton. A török hadsereg rendelkezésre álló tartalékokat, amelyre a palesztinai hadszíntéren jóval nagyobb szükség lett volna, Enver pasa az 1918-as év tavaszától a Kaukázusontúl is folytatott – terület szerző – hadműveletekre csoportosította át. Rövid összegzésben l. ehhez Shaw–Shaw 2002: 325 sk.

⁵⁷ Rec. A. *Mango*, *The International History Review*, 24,1 (2002), 161–162.

⁵⁸ Új, az ún. törzsszöveg tekintetében változatlan kiadásban l. Hans Guhr/Aktuelle Einleitung Jürgen W. Schmidt, Ein "Preuße" als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina, Helios Verlag, Aachen 2018.

⁵⁹ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: Five years in Turkey, Williams & Wilkins Co. for the United States Naval Institute, Baltimore 1928. Rec. Edward Mead Earle, *The Journal of Modern History* I, 1 (1929), 132–136.

⁶⁰ Rec. Balla Tibor, *Hadtörténeti Közlemények* 116,1 (2003), 233–235 (*Szemle*).

⁶¹ A könyv olvasható internetes hozzáférhetőségben is: <https://thechamelhouse.org/wp-content/uploads/2017/11/Victor->

- Shaw, Stanford J.– Shaw, Ezel Kural 2002: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Unger, Michael 2003: *Die bayerischen Militärbeziehungen zur Türkei vor und im Ersten Weltkrieg*, Peter Lang/Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Winkler, Max 1966: Eine bayerische schwere Haubitzbatterie in Wild-Kurdistan (Kaukasusfront) 1916/17. In: *Die Gebirgstruppe*, Bd. 15, München, 29–41.

Internetes linkek (válogatás)

- <http://www.firstworldwar.com/source> (*Primary Documents*)

Ebből l. küln.

- *Primary Documents – British Military Report on the Russian Capture of Erzurum, 16 February 1916* (The Russian Capture of Erzurum, 16 February 1916 by Morgan Price, British Military Observer with the Russian Army). In: http://www.firstworldwar.com/source/erzerum_price.htm
- *Primary Documents – Nikolai Yudenich on the Russian Capture of Erzurum, 16 February 1916*. In: http://www.firstworldwar.com/source/erzerum_yudenich.htm

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
- A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
- A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjáié ı, és I.